

ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΙΛΙΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ¹

1

Αφετηρία μας μια απλή παρατήρηση. Στο προοίμιο της Οδύσσειας μαθαίνουμε ότι οι σύντροφοι του Οδυσσέα *αὐτῶν [...] σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν ὄλοντο* (α 7) : *χάθηκαν από δικές τους, ναι δικές τους κακοκεφαλιές.*² Είκοσι πέντε μόλις στίχους παρακάτω, στο πρώτο συμβούλιο των θεών, ο Δίας διαπιστώνει ότι είναι μεγάλο λάθος οι θνητοί να κατηγορούν τους θεούς για τα κακά που τους βρίσκουν, ενώ τα προκαλούν οι ίδιοι : *αὐτοί / σφῆσιν ἀτασθαλίησιν* (α 34). Παράδειγμά του ο Αίγισθος, που αν και προειδοποιήθηκε, έφταιξε και τιμωρήθηκε.

Η ολοφάνερη λεξιλογική και νοηματική αναδίπλωση μάς οδηγεί να ερευνήσουμε τη λέξη και την έννοια *ἀτασθαλίη*, ή καλύτερα, την οικογένεια *ἀτασθαλίη*, *ἀτάσθαλος*, *ἀτασθάλλω*, πού αλλού και πώς χρησιμοποιείται στην Οδύσσεια. Η συγκομιδή είναι πλούσια : οι σχετικές λέξεις απαντούν είκοσι έξι συνολικά φορές. Δεκαεπτά φορές συνδέονται με τους μνηστήρες, *ἀτάσθαλους ἄνδρες* (ω 282), που όσο ζουν *ἀτάσθαλα μηχανόωνται* (γ 207, π 93, ρ 588, σ 143, υ 170, 370), που *ἀτάσθαλον ὕβριν ἔχουσι* (π 85), που *ἀτάσθαλα ῥέζεσκον* (χ 47, 314), που *μέγα ἔργον ῥέζεσκον ἀτασθαλίησι κακῆσι* (ω 458), που *ἀτασθαλίησιν ἀεικέα πότμον ἐπέσχον* (χ 316, 416), που *δι' ἀτασθαλίας ἔπαθον κακόν* (ψ 67), που *ἀτάσθαλον ὕβριν ἔτισαν* (ω 352) κλπ.· καλά να πάθουν! – και η Αθηνά θα ευχόταν ... την ίδια μοίρα νά 'χει κι όποιος ανάλογα κριματιστεί (α 47)³ – σαν τις άπιστες δούλες του Οδυσσέα, παράδειγμα, που δεν μπόρεσαν να κρυφτούν *ἀτασθάλλουσαι* (τ 87), και ο Τηλέμαχος τις εκρέμασε με *καραβόσκοινο* στην αυλή του παλατιού, *ίσα* που να μη φτάνουν τα πόδια τους κάτω (χ 465κκ.).

¹ Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο 18^ο Σεμινάριο Ομηρικής Φιλολογίας της Ιθάκης πριν από δέκα χρόνια! (27.8.2003). Έγιναν αναπροσαρμογές, και έχουν προστεθεί υποσημειώσεις, αλλά ο προφορικός χαρακτήρας διατηρήθηκε στο ακέραιο.

² Για την emphatic διπλολογία, βλ. Φ. Κακριδής, *Τα προοίμια της Ιλιάδας και της Οδύσσειας*, Νεοελληνική Παιδεία, 25-26 (1992) σ. 14-21.

³ Χρησιμοποιούμε τη σχολική μετάφραση του Ν.Δ. Μαρωνίτη.

Δεν απορούμε καθόλου όσο με την *ἀτασθαλίην* συνδέονται οι μνηστήρες, οι ξαδιάντροπες δούλες, ο Αίγισθος, οι σύντροφοι που έφαγαν τα βόδια του Ήλιου, ο *ἀτάσθαλος* λαός των Γιγάντων (η 60), ή ακόμα και ο Ευρύαλος, ο Φαίακας που αυθαδίασε στον Οδυσσέα (θ 166). Ένα όμως χωρίο μάς σταματά, όπου ο Ευρύλοχος, θέλοντας να πείσει τους συντρόφους να μην ακολουθήσουν τον Οδυσσέα στο παλάτι της Κίρκης, τους θυμίζει τί κακό τούς είχε κάνει ο Κύκλωπας ...τότε που οι σύντροφοί μας μπήκανε στο μαντρί του, και πίσω τους απόκοτος ο Οδυσσεύς· γιατί δικό του λάθος ήταν που αφανίστηκαν εκείνοι : τούτου γάρ και κείνοι *ἀτασθαλίησιν ὄλοντο* ! (κ 435κκ.). Θύμωσε ο Οδυσσέας, και θα του έπαιρνε το κεφάλι του Ευρύλοχου, αν δεν έμπαιναν στη μέση οι άλλοι σύντροφοι να τους συμβιβάσουν.⁴ Παίζεται ένα παιχνίδι με όλ' αυτά, από εκείνα που μας πείθουν ότι ο Όμηρος *οὐδὲν μάτην ποιεῖ* : δεν κάνει τίποτα που να μην έχει νόημα.

Όταν διαβάζουμε στο προοίμιο ότι ο Οδυσσέας δεν κατάφερε να σώσει τους συντρόφους του, αν και προσπάθησε, ... *ιέμενός περ· / αὐτῶν γάρ σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν ὄλοντο ... χάθηκαν* από τα δικά τους τα μεγάλα σφάλματα, νήπιοι και μωροί, που πήγαν και έφαγαν τα βόδια του υπέρλαμπρου ήλιου· κι αυτός τούς άρπαξε του γυρισμού τη μέρα, εύκολα διαπιστώνουμε κι εμείς και οι μαθητές μας μια ζαβολιά : τα βόδια τα έφαγαν οι σύντροφοι από έ ν α μόνο, από το τελευταίο καράβι· τα άλλα έντεκα πλοία με τους πολύ περισσότερους συντρόφους είχαν ήδη χαθεί· και αν το καλοξετάσουμε, μπορεί η ευθύνη για το χαμό τους να μοιράζεται ανάμεσα σε κείνους που άνοιξαν τους ασκούς του Αιόλου, κυριολεκτικά, και στον Οδυσσέα, που τον πήρε ο ύπνος – *αὐτῶν γάρ ἀπωλόμεθ' ἀφραδίησιν* : πήγαμε μόνοι στο χαμό, από δική μας αφροσύνη λέει ο ίδιος στους απόλογους (κ 27)· μερικοί όμως είχαν βρει πριν από αυτό οικτρό θάνατο, γιατί ο Οδυσσέας ήθελε σώνει και καλά να μείνει στη σπηλιά του Κύκλωπα, να τον γνωρίσει – κι ας τον παρακαλούσαν οι σύντροφοι να φύγουν (ι 224-230). Το ξέρει ο ποιητής, και όταν βρεθεί η κατάλληλη ευκαιρία, δεν το αποσιωπά : ο Ευρύλοχος το λέει ανοιχτά, και με διατύπωση που παραπέμπει στο προοίμιο : *τούτου γάρ και κείνοι ἀτασθαλίησιν ὄλοντο* (κ 437· πβ. α 7)! Η αλήθεια για τις στραβοτιμονιές

⁴ Άλλες δυο φορές ο Οδυσσέας συνδέεται με την *ἀτασθαλίην*, τη μία αρνητικά, όταν η Πηνελόπη λέει στον κήρυκα Μέδοντα, ότι ο Οδυσσέας *οὐποτε πάμπαν ἀτάσθαλον ἄνδρα ἐώργει* (δ 693) και την άλλη, όταν ο ίδιος ο Οδυσσέας ως ζητιάνος λέει στον Αμφίνομο ότι *πολλὰ δ' ἀτάσθαλ' ἔρεξα βίη και κάρτεϊ εἰκων* (σ 139).

του Οδυσσέα ακούγεται, αλλ' ακούγεται σε μιαν εξαιρετικά καλοδιαλεγμένη στιγμή, όταν ο φιλέταιρος Οδυσσέας μόλις έχει γλιτώσει πολλούς συντρόφους του από τα μάγια της Κίρκης, κι έχει το δίκιο με το μέρος του όταν ζητά από τους υπόλοιπους να τον ακολουθήσουν, να καλοσκαμνιστούν και αυτοί στο παλάτι της μάγισσας.

Άλλη μια φορά θα τη συναντήσουμε τη σημαδιακή λέξη, όταν στο νησί του Ήλιου ο Οδυσσέας θα πει στον Ευρύλοχο να ορκιστούν οι σύντροφοι όλοι όρκο μεγάλο, ότι κανείς δε θα σκοτώσει αρνί ή βόδι *ἀτασθαλίησι κακῆσιν* (μ 300) – και όμως το έκαναν, οπότε δίκαια *αὐτῶν ... σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν ὄλοντο* (α 7) !

Αποφεύγουμε ως τώρα να μεταφράσουμε με ακρίβεια τα *ἀτασθαλίη*, *ἀτάσθαλος* κλπ., γιατί είναι δύσκολο, όσο κι αν στη σημερινή μας γλώσσα η λέξη επιβιώνει σε διπλή χρήση : μία λόγια, όταν (όλο και πιο συχνά τα τελευταία χρόνια) μιλούμε για *οικονομικές ατασθαλίες*, *εννοώντας σπατάλες, κλεψιές και καταχρήσεις*, και μια λαϊκή, όταν χρησιμοποιούμε τις λέξεις *ἀτσαλος*, *ατσαλιά* και *ατσαλοσύνη* με την έννοια της *ακαταστασίας* και της *αφροντισιάς* : *ασούσουμη κι ανέγνωρη, ἀτσαλη, βρωμισμένη* διαβάζουμε στον Ερωτόκριτο πως ήταν η Αρετούσα στη φυλακή (5,236). Η ετυμολογία, σκοτεινή και αμφιλεγόμενη, είναι ουσιαστικά άγνωστη· κάποια βοήθεια ωστόσο μάς προσφέρουν τα συμφραζόμενα, όταν η *ἀτασθαλίη* είτε συνδυάζεται με την *ύβρη* – *ύβρισταί ... καί ἀτάσθαλοι ἄνδρες* (ω 282), *ύβρίζοντες ἀτάσθαλα μηχανόωνται* (γ 207 = ρ 588, υ 170, υ 370)– είτε τη χαρακτηρίζει : *ἀτάσθαλον ὕβριν ἔχουσι ἢ ἔτισαν* (π 86, ω 352). Έχουμε έτσι κάθε λόγο να υποθέσουμε ότι, παρόμοια με την *ύβριν*, *ἀτασθαλίην* αποτελούσε κάθε *ὑπερβασίη ἀλεγεινή* (γ 207), κάθε βαριά *υπέρβαση* των ορίων, που οδηγούσε σε *ἀεικέα ἔργα* (π 107), *άμοιαστα* κι *αταίριαστα* – κάθε *ὑπεροψία* και *μέθη*, αν προτιμάτε οι *καβαφιστές* !

Η αντίστοιχη έρευνα στην Ιλιάδα κρύβει εκπλήξεις. Ελάχιστα τα παραδείγματα, πέντε όλα κι όλα ! (α) Στο Δ 409 μιλά ο Σθένελος, γιος του Καπανέα και σύντροφος του Διομήδη, γιού του Τυδέα, για τους πατεράδες τους, που είχαν σκοτωθεί στην εκστρατεία των Επτά επί Θήβας, και λέει ότι *σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν ὄλοντο* – βαριά κουβέντα για νικημένους πολεμιστές ! (β) Στο Λ 655κκ. ο κόσμος έξω χάνεται, αλλά ο γερο-Νέστορας διηγείται στον Πάτροκλο παλιές μακρόσυρτες ιστορίες για τους Επειούς, που εκμεταλλεύονταν την αδυναμία των Πυλίων και

ὑπερηφανέοντες ... / ἀτάσθαλα μηχανόωντο (Λ 694-5). (γ) Στο Ν 621κκ. ο Μενέλαος χαρακτηρίζει τους Τρώες υπερφίλους και ἀκόρητους αὐτῆς (αχόρταγους για πόλεμο), και στη συνέχεια προσεύχεται στον Δία και τον ρωτά πώς και χαρίζεται ἄνδρεςσι ὕβριστῆσι / Τρωσίν, τῶν μένος αἰέν ἀτάσθαλον, οὐδὲ δύνανται / φυλόπιδος κορέσασθαι ὁμοῖου πτολέμοιο (Ν 634-35) : πώς μπορεί να ευνοεί άντρες υβριστές, που η ορμή τους είναι πάντα ἀτάσθαλη, και δε μπορούν να χορτάσουν τον πόλεμο. (δ) Στο Χ ο Έκτορας κατηγορεί τον εαυτό του που δεν άκουσε τον Πολυδάμα όταν σύστηνε να κλειστούν στα τείχη, αλλά επέμεινε να συνεχιστεί ο πόλεμος : νῦν δ'... ὤλεσα λαὸν ἀτασθαλίησιν ἐμῆσιν ... (Χ 104) – τώρα χάθηκε στρατός από τις ατασθαλίες μου... (ε) Τελευταίο παράδειγμα : ο Πρίαμος χαρακτηρίζει τον Αχιλλέα, που μόλις ολοκλήρωσε τη μεγάλη σφαγή και θριαμβεύει σέρνοντας με το άρμα του τον νεκρό Έκτορα, άνερα ... ἀτάσθαλον ὄβριμοεργόν – που κάνει τρομερά έργα !

Η συνάφεια της ἀτασθαλίας με την υπερβολή και την ὕβρη είναι φανερή και στην Ιλιάδα,⁵ όπου –φυσικό για ένα πολεμικό έπος– σε όλα χωρίς εξαίρεση τα παραδείγματα η υπερβολή και η ὕβρη συνδέονται άμεσα με πολεμικές ενέργειες· και ακόμα προσέχουμε ότι μόνο σε ένα παράδειγμα, στο παράδειγμα των Επτά επί Θήβας η ατασθαλία συνδέεται ρητά με το χαμό του φταίχτη, όπως είδαμε να συμβαίνει στην Οδύσεια, όπου κιάλας στο προοίμιο ο θάνατος των συντρόφων αιτιολογείται εμφιατικά με τα φταιξίματά τους.

Για θανάτους μιλά και το προοίμιο της Ιλιάδας, πιο άμεσα και παραστατικά, καθώς στο ὄλοντο (χαθήκαν) και το τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἡμῶν (τους άρπαξε του γυρισμού τη μέρα) των συντρόφων της Οδύσειας αντιστοιχούν στο προοίμιο της Ιλιάδας δυο στίχοι για τις ψυχές των ανδρῶν ηρώων, που ροβόλησαν στον Άδη, και τα κορμιά τους έγιναν τροφή στα σκυλιά και τα ὄρνια· Όμως η αιτιολόγηση των θανάτων είναι στην Ιλιάδα τελείως διαφορετική. Σ' ένα πρώτο επίπεδο είναι ο καταραμένος θυμός του Αχιλλέα που έστειλε πολλές ψυχές στον Άδη. Αμέσως μετά, σε δεύτερο επίπεδο, Διός έτελείετο βουλή : γινότανε το

⁵ Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι και στο θέμα της ὕβρης οι σχετικοί ὀροι (ὕβρις, ὕβριζω, ὕβριστής) απαντούν στην Ιλιάδα τέσσερις μόνο φορές, απέναντι σε είκοσι τέσσερις της Οδύσειας ! Πβ. το σχόλιο του Β. Hainsworth στο Λ 694-5 : ὕβριζειν (only here in Il.) is a common verb in the Odyssey (x7), a poem that has more use for the concept ; the noun ὕβρις however, is Iliadic (x2), as is ὕβριστής (13.633) – G.S. Kirk (ed.), *The Iliad : a commentary*, vol III, Cambridge U.P. 1993, 300-1.

θέλημα του Δία – εννοώντας την υπόσχεση που ο Δίας είχε δώσει στη Θέτιδα, να νικούν οι Τρώες και οι Αχαιοί ν'αποδεκατίζονται, όσο δε θα πολεμούσε ο Αχιλλέας · και πέντε στίχους πιο κάτω μαθαίνουμε ότι ήταν ο Απόλλωνας, που άναψε την έριδα ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Αγαμέμνονα, προκαλώντας τη μήνιδα, αιτία των σκοτωμών.

Από νεοαναλυτική άποψη τα πράγματα είναι απλά : ο θυμός του Αχιλλέα με όλα τα συνακόλουθα επεισόδια, όπως σα σφήνα εντάσσονται στο δέκατο έτος του πολέμου, είναι ομηρική επινόηση. Στην προομηρική παράδοση ανήκουν σίγουρα η Διός βουλή στην ευρύτερη εκδοχή της, όπου ο Δίας στήνει πολέμους για να λιγοστέψουν οι άνθρωποι, να λαφρύνει η Γη που παραβάρυνε και του παραπονιέται.⁶ Ακόμα, παραδοσιακή είναι πιθανότατα κάποια σύγκρουση του Αγαμέμνονα με το πρωτοπαλικάρο του, ίσως και κάποιος λοιμός – όλα παραλλαγμένα στην Ιλιάδα, για να υπηρετήσουν το ομηρικό σχέδιο. Αυτά τα ξέρουμε οι φιλόλογοι, αλλά δεν έχουμε κανένα λόγο να διδάξουμε νεοανάλυση στους μαθητές του Γυμνασίου, όπως δεν έχουμε και κανένα λόγο να τους μιλήσουμε στο ομηρικό ζήτημα και σε κάποια άλλα σοφά που περιέχουν οι εισαγωγές των εγχειριδίων.

Είναι, αντίθετα, σωστό, διδάσκοντας το προοίμιο της Ιλιάδας, να προσέξουμε με τους μαθητές μας ότι οι πολλοί θάνατοι, είτε ξεκινούν από το θυμό του Αχιλλέα, είτε από τη θέληση του Δία να τον τιμήσει, είναι ηθικά πέρα για πέρα αδικαιολόγητοι : οι θεοί αποφασίζουν αυθαίρετα, και ο καβγάς δύο αρχόντων μπορεί και προκαλεί αμέτρητους θανάτους πολεμιστών, που δεν έφταιξαν σε τίποτα. Ακόμα, μην ξεχνούμε ότι το λάθος του Αγαμέμνονα ν'αποδιώξει τον Χρύση με άδεια χέρια, το πλήρωσαν, πριν από το θυμό του Αχιλλέα, αθώοι πάλι, ζώα και άνθρωποι που έπεσαν νεκροί από τα βέλη του Απόλλωνα, τόσοι, ώστε οι νεκρικές πυρές να καίνε συνέχεια.

Η ανθρωπολογική ας την πούμε, ερμηνεία είναι και αυτή φανερή : η Ιλιάδα κινείται στο θεοκρατικό στάδιο της θεόδοτης μοναρχίας. Τελείως αδέσμευτοι, ανεξέλεγκτοι, ασύδοτοι αν θέλετε, κυβερνούν και οι θεοί και οι βασιλιάδες, που ο γιος του ρόνου τούς έδωσε την εκτελεστική και τη

⁶ Κύπρια, test. I A. Συμβιβασμό για χάρη της Ιλιάδας αποτελεί η παραλλαγή στο τέλος της περιλήψης των Κυπρίων από τον Πρόκλο: ...καί Διός βουλή όπως επικουφίση τούς Τρώας Αχιλλέα τής συμμαχίας τής ελληνικής αποστήσας ... (Κύπρια 49 K.).

δικαιοδοτική εξουσία : σκῆπτρον τ' ἤδε θέμιστας (I 99).⁷ Τις συνέπειες των θεϊκών και των βασιλικών 'βουλών' τις παίρνουν επάνω τους οι πολλοί· και αυτό το σύστημα κυριαρχεί σε ολόκληρη την Ιλιάδα, όπου η ακολουθία *έγκλημα > τιμωρία* θαρρείς και στο ατομικό επίπεδο απουσιάζει τελείως!⁸

Ο κανόνας επιβεβαιώνεται από την εξαίρεση του Θερσίτη, που έφταιξε και τιμωρήθηκε άμεσα. Ωστόσο, το έγκλημά του άλλο δεν ήταν από το ν'αμφισβητήσει το δικαίωμα των βασιλιάδων ν'ασκούν ανεξέλεγκτοι απόλυτη και αδέσμευτη σαν των θεών εξουσία· γι' αυτό και η τιμωρία του πραγματοποιήθηκε με όργανο το βασιλικό σκῆπτρο, που είχε παραδώσει ο Δίας στον Ερμή και ο Ερμής⁹ στον Πέλοπα, αρχηγέτη της γενιάς των σκηπτούχων (B 86) διοτρεφέων (B 98) βασιλιάδων του Άργους – βαρύτιμο έργο του Ηφαιστου που τώρα ο Αγαμέμνονας το δανείζει ως σύμβολο εξουσίας στον Οδυσσέα, και αυτός το χρησιμοποιεί ως ρόπαλο για να ξυλοφορτώσει τον Θερσίτη! Όλ' αυτά είναι πολύ ευανάγνωστα : όχι μόνο δεν αναιρούν, αλλ' αντίθετα αποκαλύπτουν και υπογραμμίζουν την ιδέα της αχαλίνωτης παντοδυναμίας θεών και βασιλιάδων στην κοσμική τάξη της Ιλιάδας.

Από την Ιλιάδα στην Οδύσεια, όπως διαπιστώσαμε, έχει συντελεστεί στο θέμα που μελετούμε αλλαγή μεγάλη. Χαρακτηρίζοντάς την οι θρησκευολόγοι θα μιλούσαν για ένα βήμα από τη φυσική θρησκεία, που δε συνδέεται καθόλου με την ηθική και το δίκαιο, στην κοινωνική θρησκεία, όπου η θρησκευτικότητα και το δίκαιο πηγαίνουν χέρι χέρι· οι νομικοί θα μιλούσαν για ένα βήμα που ξεπερνά τις αυτόματες ρυθμίσεις της φυσικής ζωής, και οι πολιτικοί επιστήμονες θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι στην Οδύσεια υπάρχουν ίχνη μετάβασης από την φυσική

⁷ Πβλ. B 205, όπου σωστά ο αρχαίος σχολιαστής σημειώνει ότι *οὐ γὰρ εἶχον γραπτούς νόμους, ἀλλὰ τὸ πᾶν ἦν ἐν τοῖς κρατοῦσιν*.

⁸ Δεν ξεετάζουμε εδώ το θέμα της συλλογικής ευθύνης, που γι' αυτό βλ. πρόχειρα, Ε.Ι. Κακρυδῆ - Β. Λάτα-Μακροῆ, *Η προσωπική ευθύνη του θνητού : ατομικές και συλλογικές τιμωρίες στον Όμηρο*, Θαλλώ 11 (Άνοιξη 2000) 67-75. [μιλούν αυτές για την εξαίρεση των Επτά ;]

⁹ Ο ρόλος του Ερμή είναι απλά μεσολαβητικός, καθώς στα ομηρικά έπη ο Δίας δεν έρχεται ποτέ σε άμεση επαφή με θνητό. Κάπως διαφορετικός ο ρόλος του Οδυσσέα, που όμως και αυτός 'μεσολαβεί' ανάμεσα στον Αγαμέμνονα και τον Θερσίτη.

στην πολιτική κοινωνία.¹⁰ Όσο για τους ομηριστές φιλολόγους, η πιο απλή εξήγηση είναι να δεχτούμε ότι ο ποιητής της Ιλιάδας έμεινε πιστός στις κοινωνικές συνθήκες της μυκηναϊκής εποχής του τρωικού πολέμου, ενώ ο ποιητής της Οδύσσειας επηρεάστηκε περισσότερο από τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής του.

2

Η ιδέα κάποια στιγμή οι μαθητές να συγκρίνουν την Ιλιάδα και την Οδύσεια κυκλοφορούσε στη διδακτική θεωρία από καιρό, όχι όμως και στην πράξη όσο τα έπη διδάσκονταν σε διαφορετικές χρονιές. Τώρα, που με το Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών Ιλιάδα και Οδύσεια διδάσκονται στην Α' Γυμνασίου, η Εισαγωγή στο βιβλίο της Ιλιάδας περιέχει ξεχωριστό κεφάλαιο για τις Διαφορές Ιλιάδας και Οδύσσειας. Σωστά η συγγραφέα Ζωή Σπανάκου σημειώνει ότι η Οδύσεια κινείται σε *...νεότερη εποχή, όταν ο θεσμός της βασιλείας πλέον παρακμάζει, ενώ στην Ιλιάδα βρίσκεται στην ακμή του, και ότι ...στο νεότερο έπος έχει αρχίσει να καθιερώνεται στον Όλυμπο κάποια ηθική τάξη (σ.10κ.)*. όμως το νευραλγικό θέμα της ακολουθίας έγκλημα > τιμωρία απουσιάζει – δικαιολογημένα θα λέγαμε, καθώς η ιστορική αναδρομή θα δημιουργούσε μεγάλη σύγχυση όσο τα έπη διδάσκονται με αντίστροφη από τη φυσική τους σειρά.

Το διδακτικό πρωθύστερο σπάνια προβληματίζει τους μαθητές· όμως εμείς έχουμε κάθε λόγο ν' αναρωτιόμαστε πάλι και πάλι, γιατί οι προγραμματιστές του Υπουργείου επιμένουν να διδάσκουμε πρώτα την Οδύσεια και μετά την Ιλιάδα, αντιστρέφοντας και τη ροή των μυθολογικών γεγονότων –ο Οδυσσέας πρώτα δοξάστηκε στην Τροία, ύστερα ξεκίνησε το ταξίδι του γυρισμού–, και τη συγγραφική τάξη : η Οδύσεια είναι βέβαιο πως γράφτηκε αρκετά χρόνια μετά την Ιλιάδα. Το κλασικό επιχείρημα, ότι ο νόστος του Οδυσσέα θυμίζει παραμύθι και ταιριάζει ως θέμα περισσότερο σε μικρότερα παιδιά, χάνει κάθε νόημα, όταν Ιλιάδα και Οδύσεια διδάσκονται την ίδια χρονιά, ή ακόμα και με διαφορά ένα χρόνο. Άλλωστε, η Οδύσεια μπορεί σ' ένα μέρος της να συγγενεύει με παραμύθι, αλλά η ιδεολογία της είναι πιο προχωρημένη και η δομή της πιο πολύπλοκη από της Ιλιάδας, ακριβώς

¹⁰ Η προσεκτική διατύπωση είναι του Δημήτρη Αποστολόπουλου.

όπως και ο πολύτροπος Οδυσσεάς είναι στη σκέψη και στη συμπεριφορά του πιο σερπετός, πιο εύκαμπτος πιο ποικίλος από τον Αχιλλέα και τους άλλους μονοδιάστατους ήρωες της Ιλιάδας.¹¹

Εμείς, για τις ανάγκες της εισήγησης, ας ακολουθήσουμε τη φυσική ροή, και ας φανταστούμε μια ώρα διδασκαλίας σε μαθητές που έχουν ήδη διδαχτεί την Ιλιάδα και τώρα διδάσκονται την Οδύσεια. Θέμα : έγκλημα και τιμωρία στην Ιλιάδα και την Οδύσεια. Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο έπη είναι, θυμίζουμε, κιάλας από τα προοίμια ολοφάνερες. Όταν διαπιστωθούν στην τάξη, πολλές σκέψεις θα γεννηθούν, και πρόθυμα τα χέρια θα σηκωθούν στη συζήτηση:

Πρώτος μαθητής (λογικός, αλλά κάπως άσχετος) : Και τα δύο έπη τοποθετούν τη δράση τους στα μυκηναϊκά χρόνια, ή γενικότερα στον ηρωικό κόσμο, πραγματικό ή φανταστικό. Πώς είναι δυνατό να έχουμε τόσο μεγάλες διαφορές σε θέματα ηθικής, και πώς είναι δυνατό οι θεοί να συμπεριφέρονται διαφορετικά στο ένα και διαφορετικά στο άλλο έπος ;

Δεύτερος μαθητής, ή καλύτερα μαθήτρια, (καλοδιαβασμένη) : Το πώς τοποθετείται χρονολογικά η δράση του έπους είναι ένα· όμως ο ποιητής ζει στη δική του εποχή, τον 8^ο π.Χ. αιώνα. Όπως είδαμε να συμβαίνει και με τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού, έτσι φυσικό είναι στην παραδοσιακή εικόνα του ηρωικού κόσμου, να παρεμβάλλονται και νεότερα ηθικά χαρακτηριστικά, σαν αυτά που συναντούμε στην Οδύσεια. Μήπως η επιμονή του ποιητή να τονίζει αρχή αρχή και στο προοίμιο και στα λόγια του Δία την έννοια της ατομικής ευθύνης φανερώνει ακριβώς ότι αυτό το στοιχείο δεν είναι παραδοσιακό, αλλά νεότερο ;

Τρίτη μαθήτρια (με κλίση στη φιλολογία) : Αυτό που με κάνει ν' απορώ είναι πώς γίνεται ο Όμηρος στο ένα του έπος να εφαρμόζει μια ηθική αρχή και στο άλλο να μην την εφαρμόζει. Μήπως είχαν δίκιο οι χωρίζοντες, όπως τους γράφει η Εισαγωγή, όταν υποστήριζαν ότι άλλος είναι ο ποιητής της Ιλιάδας, και άλλος ο ποιητής της Οδύσειας; Μήπως η επιμονή, που σωστά πρόσεξε η συμμαθήτριά μου, είναι κάτι σαν

¹¹ Να δικαιολογήσει το πρωθύστερο επιχειρεί, κάπως αμήχανα, ο Γ. Πανούσης στο βιβλίο του Καθηγητή, γράφοντας ότι *Η έναρξη της διδασκαλίας με την Οδύσεια έχει το πλεονέκτημα ότι οι μαθητές κατανοούν τα βασικά προβλήματα / θέματα που συνδέονται με την ομηρική ποίηση ασχολούμενοι με ένα ποίημα συναρπαστικό, που κρατάει αδιάλειπτο το ενδιαφέρον τους και τους γοητεύει με τα παραμυθικά στοιχεία, τα νοβελίστικα θέματα, το ταξίδι του νόστου του Οδυσσέα και των άλλων ηρώων κτλ. (7).*

πολεμική του νεότερου ποιητή της Οδύσσειας απέναντι στον παλαιότερο ποιητή της Ιλιάδας ;

Τέταρτος μαθητής (πολιτικοποιημένος) : Για μένα αποφασιστικό είναι το περιεχόμενο του έπους. Η Ιλιάδα περιγράφει έναν πόλεμο. Ο πόλεμος έτσι κι αλλιώς ξεκινά από τη σύγκρουση συμφερόντων των ισχυρών : στο μύθο η τρωική εκστρατεία είναι για μια γυναίκα, στην ιστορία έγινε για τον έλεγχο των Στενών. Ο πόλεμος από τη φύση του ευνοεί την ανεξέλεγκτη παντοδυναμία των ισχυρών –στρατηγών, βασιλιάδων, εξουσιαστών γενικότερα– που οι ίδιοι καλά περνούν, αλλά που τα λάθη και τα πάθη τους οδηγούν σε σφαγή πλήθος αθώους – και όποιος τολμήσει να διαμαρτυρηθεί αλίμονό του ! Αυτή είναι η Ιλιάδα. Στην Οδύσσεια όμως, όπου οι καιροί είναι ειρηνικοί και λειτουργούν οι κανόνες της δικαιοσύνης, φυσικό είναι ο καθένας να τιμωρείται και ν' ανταμείβεται ανάλογα με τις πράξεις του, όπως φυσικό είναι και ο Οδυσσέας, όχι πια ως το μακρύ χέρι του αρχιεξουσιαστή Αγαμέμνονα με το βούρδουλα, αλλά ως καπετάνιος με γνώση, να θεωρείται υπεύθυνος για τις ζωές των αντρών του.

Σε μια τέτοια μέσα στην τάξη συζήτηση είναι ζήτημα αν θα έπαιρνε ο καθηγητής το λόγο· και αν ναι, σίγουρα όχι για να δώσει οριστική απάντηση στα ερωτηματικά των μαθητών, ένα παραπάνω που οριστική απάντηση φοβάμαι ότι δεν υπάρχει.

Φάνης Ι. Κακριδής
Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας
στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων